

Історія

УДК 94(477):930.85

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18066321>

**Образ імперського та радянського минулого в українському
законодавстві (2014 – 2025 рр.)**

Дворкін Ігор Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства,
культурології та історії науки, Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

Прийнято: 12.12.2025 | Опубліковано: 27.12.2025

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу еволюції історичного імперського та радянського минулого та українсько-російських відносин в українському меморіальному законодавстві у 2014 – 2025 рр. як відображенню трансформації державної політики пам'яті та суспільних уявлень про радянське й імперське минуле в умовах російсько-української війни. Актуальність дослідження зумовлена тим, що після початку російсько-української війни у 2014 р., а особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 р., в Україні відбулися глибокі зміни в підходах до осмислення минулого, що знайшли безпосереднє відображення в нормативно-правових актах. Наукова новизна роботи визначається тим, що меморіальне законодавство 2014–2025 років проаналізовано як специфічне історичне джерело, що*

відображає динаміку переосмислення минулого на державному рівні в період війни.

На основі аналізу законів і постанов Верховної Ради України простежено трансформацію меморіальної політики від співіснування пострадянського та національного наративів до формування цілісної національної моделі історичної пам'яті. Показано, що ухвалення законів про декомунізацію у 2015 р. закріпило відмову від (пост)радянського історичного канону та започаткувало системний демонтаж символів комуністичного режиму. Окрему увагу приділено переосмисленню Другої світової війни в українському законодавстві.

Доведено, що після 2022 р. відбулося переосмислення не тільки радянського періоду історії, але й імперського, що призвело до посилення процесів деколонізації та засудження російської імперської політики. Законодавче визначення Росії як держави-терориста, визнання геноцидного характеру її дій, а також ухвалення законів про деколонізацію топонімії та засади державної політики національної пам'яті засвідчили формування нового державного історичного наративу. Зроблено висновок, що еволюція історичного образу Росії в українському меморіальному законодавстві відображає не лише зміну державної політики пам'яті, а й більш широкі зміни у сприйнятті країни-агресора українським суспільством.

Ключові слова: *політика пам'яті, історична пам'ять, меморіальне законодавство, Друга світова війна, російсько-українська війна, декомунізація, деколонізація, історичне джерело.*

The Image of the Imperial and Soviet Past in Ukrainian Legislation (2014 – 2025)

Ihor Dvorkin,

Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies, and History of Science,
National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute, Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the evolution of the historical image of the USSR, Russia, and Ukrainian-Russian relations in Ukrainian memorial legislation from 2014 to 2025, as a reflection of the transformation of state policy on memory and public perceptions of the Soviet and imperial past in the context of the Russo-Ukrainian war. The relevance of the study stems from the fact that, following the outbreak of the Russo-Ukrainian war in 2014, and particularly after the full-scale invasion in 2022, profound changes occurred in approaches to understanding the past in Ukraine, which were directly reflected in regulatory legal acts. The scientific novelty of the work is determined by the analysis of memorial legislation from 2014 to 2025 as a distinct historical source that reflects the state-level dynamics of reconceptualizing the past in wartime.*

Based on an analysis of laws and resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine, the politics of memory transformation, from the coexistence of post-Soviet and national narratives to the formation of a holistic national model of historical memory, is traced. It is shown that the adoption of the laws on decommunization in 2015 consolidated the rejection of the (post)Soviet historical canon and initiated the systematic dismantling of the symbols of the communist regime. Special attention is paid to the rethinking of World War II in Ukrainian legislation.

It is proven that after 2022, there was a rethinking not only of the Soviet period of history, but also of the imperial period, which led to the intensification of the processes of decolonization and condemnation of Russian imperial policy. The legislative definition of Russia as a terrorist state, the recognition of the genocidal nature of its actions, as well as the adoption of laws on the decolonization of toponymy and the principles of state policy on national memory, testify to the formation of a new state historical narrative. It is concluded that the evolution of the historical image of Russia in Ukrainian memorial legislation reflects not only a change in the state policy of memory, but also broader shifts in Ukrainian society's perception of the country that has been an aggressor.

Keywords: *politics of memory, historical memory, memorial legislation, World War II, Russo-Ukrainian war, decommunization, decolonization, historical source.*

Постановка проблеми. Політика пам'яті, зокрема меморіальне законодавство, напряду пов'язані із актуальним історичним наративом. Якщо після здобуття Україною незалежності у 1991 р. співіснували два дискурси – пост(радянський) та національний український, то із початком російської гібридної агресії у 2014 р. перший остаточно відходить у минуле. Події Євромайдану та початок російсько-української війни у 2014 році вплинули на консолідацію українського уряду, більшості громадськості та науковців щодо української національної версії історії та пам'яті. Відбувається переосмислення перш за все радянського періоду української історії. Це спричинило видання у 2015 р. низки законів про декомунізацію. Ключовою історичною подією, що булав у центрі законодавчих змін стала Друга світова війна. Початок повномасштабної війни у 2022 році спричинив ще глибше переосмислення багатьох аспектів історії України, зокрема російсько-

українських відносин протягом століть. У 2022 – 2025 рр. було прийнято низку законів та постанов, які визначали позицію держави не тільки щодо радянського минулого, але й імперського. У даній статті ми розглядаємо меморіальне законодавство не лише як систему правових норм, а як специфічне історичне джерело. Останнє фіксує трансформацію офіційного історичного наративу та відображає динаміку суспільно-політичних змін в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські та західні дослідники, особливо в останні роки, звертаються до проблем політики пам'яті в Україні та до меморіального законодавства зокрема. Дослідники розглядають теоретичні засади історичної політики [1;2;3]; дивляться на українську політику пам'яті з точки зору постколоніальних досліджень [4]; порівнюють українську меморіальну політику із країнами Європи [5; 6; 7] тощо. Меморіальному законодавству України присвячені спеціальні публікації. Так, у 2025 р. було видано колективну працю “The Politics of Memory Laws. Russia, Ukraine and Beyond”, що висвітлює вплив російської агресії на політику пам'яті у широкій перспективі. Три статті присвячені власне українському законодавству різних періодів: першим десятиліттям незалежності [8], періоду російської гібридної агресії (з 2014 до 2022 рр.) [9] та сучасному періоду повномасштабної війни [10].

У даній статті ми виділяємо окрему проблему – історичний образ країни-агресора в українському законодавстві. Методологічно стаття спирається на здобутки досліджень пам'яті (Memory Studies). Дослідники виділяють такі засадничі поняття як «політика пам'яті», «історична політика», «мнемонічна безпека» та ін., які є важливими для розуміння меморіального законодавства. А. Киридон зазначає, що політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на представлення певних образів спільного минулого, які є

актуальними в сучасному політичному контексті. Політика пам'яті зосереджена, перш за все, на інтерпретації минулого та залежить як від внутрішніх, так і від зовнішніх факторів, а також від характеру політичної влади [2, С. 49]. Г. Касьянов визначає історичну політику як різновид політики, метою якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті [11, С. 135]. В умовах, коли України переживає повномасштабне російське вторгнення надважливими стають питання «мнемонічної безпеки» тобто збереження та захист історичної пам'яті від внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз [3, С. 13], зокрема шляхом державного регулювання на рівні законодавства.

Метою даної статті є й аналіз еволюції історичного образу країни-агресора в українському законодавстві у 2014 – 2025 рр. як відображення трансформації суспільних уявлень про імперське та радянське минуле в умовах російсько-української війни. Для кращого розуміння процесів комеморації історичної пам'яті ми розглянули певні законодавчі акти, ухвалені у період до початку російсько-української війни у 2014 р.

Виклад основного матеріалу. Зміни у ставленні до країни-агресора та визначення її ролі в історії України можна прослідкувати на найвищому, державному законодавчому рівні, через аналіз законів та постанов. Відповідно до законів, можна прослідкувати певну еволюцію поглядів українського суспільства та української держави на російсько-українські відносини в історичній ретроспективі. Дослідники відзначають важливість меморіального законодавства як такого, що формує сприйняття історичного минулого та його вплив на сучасні суспільства [5, С. 75]. Надзвичайно важливим фактором у формуванні меморіального законодавства є зовнішні чинники. Для національних країн, що отримали незалежність в недалекій історичній перспективі ставлення до колишньої метрополії часто залежить від політики

останньої. Історики відзначають значний зв'язок історичних наративів на сучасної російсько-української війни. Як зауважив Тарас Кузьо, вторгнення Росії в Україну було зумовлене імперським націоналізмом сучасної Росії та відродженням дискурсу радянської епохи. Коріння вторгнення Росії в Україну дослідник вбачає у відродженні царського імперського націоналізму, запереченні існування України та українців та у культі Великої Вітчизняної війни та Йосипа Сталіна [12, Р. 30, 31]. Українське законодавство багато в чому є відповіддю України на інструменталізацію історії Росією.

Як вже зазначалося, після 1991 р. в Україні співіснували два історичні наративи – пост(радянський) та національний український. Українське законодавство, на нашу думку, можна вважати певним маркером сприйняття суспільством певних історичних подій. Ще до проголошення незалежності, у квітні 1991 р. Верховна Рада УРСР схвалила Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. Він констатував, що, “після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові”. Особливо тяжкою спадщиною були названі масові репресії, які були вчинені “сталінським режимом та його провідниками у республіці” [13].

Найважливішою історичною подією для українського суспільства та держави була Друга світова війна, вшануванню пам'яті про яку було присвячено окремий закон, що був прийнятий у 2000 р. за каденції президента Леоніда Кучми. Закон містив, зокрема, положення відзначення дня Перемоги 9 травня, та інші форми “увічнення Перемоги та подвиги народу-переможця”; пам'ятки, присвячені війні, цільові державні програми тощо. У законі, вочевидь, не брались до уваги перші два роки війни, коли СРСР виступав агресором та був союзником нацистської Німеччини [14]. Закон, певною мірою, являв собою продовженням радянської традиції у рамках ідеології “Великої

вітчизняної війни”. За президенства Віктора Ющенка український національний наратив посилює свої позиції. У 2006 р. Верховною Радою був прийнятий Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” [15]. Закон констатував, що в СРСР в цей час існував “тоталітарний репресивний сталінський режим” Він визнавав Голодомор геноцидом Українського народу та чітко вказував на виконавця – встановленого в СРСР тоталітарного режиму.

Початок російсько-української війни у 2014 р., вочевидь, не міг не вплинути на політику пам'яті та меморіальне законодавство. Для українського суспільства та держави Росія стала сприйматися як країна-агресор. У таких умовах співіснування спільного історичного наративу було неможливим, що знайшло відображення й у законодавстві.

У 2015 р. було ухвалено низку законів про декомунізацію, які відображали остаточну відмову від радянських наративів пам'яті. На законодавчому рівні було засуджено комуністичний тоталітарний режим в Україні, який фактично прирівнювався до націонал-соціалістичного (нацистського) режиму. Відповідний Закон визначив комуністичний режим як такий, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини, у тому числі масовими стратами та депортаціями, використанням примусової праці, переслідуваннями з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів тощо [16]. Імплементация Закону призвела до значної кількості перейменувань топонімів, демонтажу пам'ятників радянської доби. Закон не розповсюджувався на «місця пам'яті», пов'язані із вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури. Пам'ять про Другу світову війну продовжувала відігравати центральну роль у політиці пам'яті, тож у 2015 р. було прийнято й окремий закон, присвячений цій історичній події та її комеморації. Він суттєво відрізнявся від згаданого Закону

2000 р. та позбувся радянського погляду на цю подію. Так, він констатував, що Друга світова війна розпочалась у 1939 р., а не у 1941 р. як це було у попередній інтерпретації; в наслідок домовленостей нацистського (націонал-соціалістичного) та комуністичного тоталітарного режиму СРСР. Обидвома режимами було вчинено злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові було завдано величезних втрат [17].

Як ми бачимо, початок війни у 2014 році багато в чому змінив ставлення до Росії, її імідж в очах української влади, дослідників та суспільства. Колись конкуруючий (пост)радянський наратив поступово зникає. Починається процес «забуття» (пост)імперської спадщини. Якщо в момент гібридної агресії (до 2022 року) таке «прощання» ототожнювалося з комунізмом, то після початку повномасштабної війни – вже з російським та імперським. Процеси дерусифікації та деколонізації перш за все відобразились в українському законодавстві. У квітні 2022 р. Верховна Рада схвалила Заяву “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні” Вона констатувала “багатовікову політику Росії, спрямовану на "деукраїнізацію", поглинання Української нації шляхом перекручування та привласнення її історії, здобутків у сферах науки, культури й мистецтва” [18].

У травні 2022 р. було ухвалено Закон України “Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну”. Закон визначив РФ як державу-терорист, однією із цілей якої є геноцид Українського народу. Цей режим, згідно з Законом, охарактеризовано як нацистський за своєю суттю та такий, що наслідуює націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим [19].

Протягом року відбулося ще глибше, концептуальне переосмислення ролі країни-агресора в українській історії, яке знайшло відображення у Законі «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», ухваленому в березні 2023 року. Закон містить визначення, що характеризують російську імперську політику (російську колоніальну політику) як систему заходів, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію Українського народу. Наведено перелік історичних назв російської держави, це, зокрема, Московське царство, Російська імперія, російські більшовицькі державні утворення, які здійснювали імперську політику в історичній ретроспективі. Також Закон містить визначення поняття “русифікація”, що визначена як складова російської імперської політики, що спрямована на нав’язування використання російської мови, пропагування російської культури, витіснення з ужитку української мови тощо [20]. Крім того, у 2023 р. Верховна Рада прийняла окрему Заяву, що визначила термін “рашизм”. Останній був визначений як новий різновид тоталітарної ідеології та практик, що ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму). Серед його ознак – самовизначення Росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів, практики поширення російської мови та культури, пропагування “русского мира” тощо [21].

Певне узагальнення нового історичного наративу щодо Росії міститься у більш ширшому за своїми завданнями Законі “Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу”, ухваленому у 2025 р. Він містить визначення Війни за Незалежність України та чітко вказує дату її початку – 19 лютого 2014 р. Війна, згідно з Законом, є наслідком послідовної російської імперської політики, спрямованої на заперечення та знищення української державності та ідентичності Українського народу. Закон також визначає

злочини проти Українського народу як геноциди, масові вбивства, катування, депортації тощо, які зчинені тоталітарними режимами, зокрема комуністичним, а також у наслідок реалізації російської імперської політики. Серед принципів державної політики національної пам'яті вказано “визнання злочинності тоталітарних режимів, російської імперської політики та рашизм” [22].

Висновки. Отже, ми можемо побачити глибоку трансформацію державного історичного наративу, зумовлену насамперед російсько-українською війною як ключовим зовнішнім чинником формування політики пам'яті. Якщо до 2014 р. в Україні ще зберігалися риси співіснування пострадянського та національного наративів, то російська військова агресія остаточно зруйнувала можливість їхнього подальшого поєднання. Меморіальне законодавство стало одним із головних інструментів символічного розриву з радянським, а згодом з імперським минулим та переосмислення ролі Росії в історії України.

Закони про декомунізацію 2015 р. закріпили на законодавчому рівні засудження комуністичного тоталітарного режиму, прирівнявши його до нацистського. Водночас було сформовано новий підхід до комеморації Другої світової війни, що базувався на загальноєвропейському баченні війни як наслідку змови двох тоталітарних режимів — нацистського та комуністичного, із відмовою від радянської ідеології «Великої Вітчизняної війни».

Повномасштабне вторгнення Росії у 2022 р. спричинило якісно новий етап у розвитку історичної політики України. Якщо у 2014–2021 рр. ключовим об'єктом деконструкції був насамперед радянський спадок, то після 2022 р. центр уваги змістився на російську імперську спадщину. Законодавче визначення Росії як держави-терориста, визнання геноцидного характеру її

політики, введення нових термінів (“рашизм”) та ін. засвідчили процеси переосмислення багатовікової російської колоніальної практики щодо України.

Таким чином, образ Росії та СРСР у сучасному українському законодавстві трансформувався від відносно нейтрального, (пост)радянського, до чітко окресленого образу тоталітарного, імперського та злочинного. Еволюція історичного образу Росії в українському меморіальному законодавстві у 2014 – 2025 рр. відображає не лише зміну державної політики пам’яті, а й більш широкі зміни у сприйнятті країни-агресора українським суспільством. На нашу думку, актуальними мають стати дослідження імплементації меморіального законодавства в Україні в цілому, а також порівняння кейсів різних міст та регіонів.

Список використаних джерел

1. Mälksoo Maria. ‘Memory must be defended’: Beyond the politics of mnemonical security // *Memory Studies*. – 2015. – Vol. 46(3). – P. 221–237. DOI: <https://doi.org/10.1177/0967010614552549> (дата звернення 10.10.2025).
2. Киридон А. “Історична пам’ять” у просторі політики пам’яті // *Історичні та політичні дослідження. Спеціальний випуск. Трансформації історичної пам’яті*. – 2018. – С. 45–53. URL: <https://jhpr.donnu.edu.ua/article/view/5112> (дата звернення 10.10.2025).
3. Касьянов Г. Історична політика та онтологічна безпека: концептуальні рамки та аналітичні спостереження // *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. – 2025. – Вип. 17. – С. 8–38. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/345409/332678> (дата звернення 08.12.2025).
4. Törnquist-Plewa Barbara, Yurchuk Yuliya. “Memory Politics in Contemporary Ukraine: Reflections from the Postcolonial Perspective // *Memory*

Studies. – 2019 .–12. – №. – 6.– P. 699–720. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698017727806> (дата звернення 10.10.2025).

5. Петраков М.О. Меморіальна політика та переосмислення минулого: особливості меморіального законодавства в державах Європи в новій архітектурі міжнародного порядку // Політикус : наук. журнал. – 2024. – № 2. – С.75–84. URL: http://politicus.od.ua/2_2024/13.pdf (дата звернення 10.10.2025).

6. Pakhomenko, S., Hedo A. Politics of Memory in Latvia and Ukraine: Official Narratives and the Challenges of Counter-Memory // Studia Politica. Romanian Political Science Review. – 2020. – 20 (4). – P. 525–548. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/38454> (дата звернення 10.10.2025).

7. Ivangorodsky K. Memorial Legislation of Eastern European Countries: between Ethno-populism and Mnemonic Security // Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]. 2025. – 34. – P. 157–166. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.34.324614> (дата звернення 10.10.2025).

8. Cherviatsova Alina. Ukrainian Memory Laws and Policy before 2014: Overcoming the Past // The Politics of Memory Laws: Russia, Ukraine and Beyond / Edited by Uladzislau Belavusau, Aleksandra Gliszczyńska-Grabias, Maria Mälksoo, Angelika Nußberger. Hart Publishing, 2025. – P. 79–98. URL: <https://www.bloomsburycollections.com/monograph?docid=b-9781509975334> (дата звернення 10.10.2025).

9. Zhurzhenko Tatiana. Ukrainian Memory Laws and Decommunisation Policies from the Euromaidan to the Full-Scale Russian Invasion // The Politics of Memory Laws: Russia, Ukraine and Beyond / Edited by Uladzislau Belavusau, Aleksandra Gliszczyńska-Grabias, Maria Mälksoo, Angelika Nußberger. Hart Publishing, 2025. – P. 99–124. URL: <https://www.bloomsburycollections.com/monograph?docid=b-9781509975334> (дата звернення 10.10.2025).

10. Nekoliak Andrii. Ukrainian Memory Laws and Policies in the Context of 2022 Russian Aggression // The Politics of Memory Laws: Russia, Ukraine and Beyond / Edited by Uladzislau Belavusau, Aleksandra Gliszczyńska-Grabias, Maria Mälksoo, Angelika Nußberger. Hart Publishing, 2025. – P. 125–142. <https://www.bloomsburycollections.com/monograph?docid=b-9781509975334> (дата звернення 10.10.2025).

11. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять // Український історичний журнал. – 2016. – № 2. – С. 118–137. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8 (дата звернення 10.10.2025).

12. Kuzio Taras. Imperial nationalism as the driver behind Russia's invasion of Ukraine // Nations and Nationalism. – 2022. – 29. – P. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.1111/nana.12875> (дата звернення 10.10.2025).

13. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. – 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12/ed19910417#Text> (дата звернення 10.10.2025).

14. Закон України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”. – 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14/ed20000420#Text> (дата звернення 10.10.2025).

15. Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”. – 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16/ed20061128#Text> (дата звернення 10.10.2025).

16. Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”. – 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409#Text> (дата звернення 10.10.2025).

17. Закон України “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років”. – 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19/ed20150409#Text> (дата звернення 10.10.2025).

18. Заява Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”. – 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення 10.10.2025).

19. Закон України “Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну”.– 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20/ed20220522#Text> (дата звернення 10.10.2025).

20. Закон України “Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії”. – 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20/ed20230321#Text> (дата звернення 10.10.2025).

21. Заява Верховної Ради України "Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких".– 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text> (дата звернення 10.10.2025).

22. Закон України “Про засади державної політики національної пам’яті Українського народу”. 2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text> (дата звернення 10.10.2025).